

УДК [378.6:778,5](477)(092)

*Олександр Вікторович Безручко,
кандидат мистецтвознавства, доцент, професор КиМУ, завідувач ка-
федри кіно-, телемистецтва, заступник директора Інституту телебачення,
кіно і театру Київського міжнародного університету*

**М.П. МАЩЕНКО:
РЕЖИСЕР, СЦЕНАРИСТ, ПРОДЮСЕР, КІНОПЕДАГОГ**

Стаття присвячена дослідженню кінопедагогічної діяльності видатного українського кінорежисера, сценариста, продюсера, письменника, директора Національної кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженко, дійсного члена (академіка) Національної академії мистецтв України Миколи Павловича Мащенко.

Ключові слова: кінопедагог, режисер кіно, Микола Мащенко, кінофакультет, Київський державний інститут театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого.

*Александр Викторович Безручко,
кандидат искусствоведения, доцент, профессор КиМУ,
заведующий кафедрой кино-, телеискусства,
заместитель директора Института телевидения, кино и театра
Киевского международного университета*

**М.П. МАЩЕНКО:
РЕЖИССЕР, СЦЕНАРИСТ, ПРОДЮССЕР, КИНОПЕДАГОГ**

Статья посвящена исследованию кинопедагогической деятельности известного украинского кинорежиссера, сценариста, продюсера, писателя, директора Национальной киностудии художественных фильмов имени Александра Довженко, действительного члена (академика) Национальной академии искусств Украины Николая Павловича Мащенко.

Ключевые слова: кинопедагог, режиссер кино, Николай Мащенко, кино, факультет, Киевский государственный институт театрального искусства имени И.К. Карпенко-Карого.

*Alexander Viktorovych Bezruchko,
Candidate of Art Studies, Associate Professor, Professor of Kyiv International University,
Head of Cinema and TV Art department, Deputy Director of Institute of Television,
Cinema and Theatre of Kyiv International University*

**M.P. MASHCHENKO: DIRECTOR, SCREENWRITER,
PRODUCER, KINOPEDAGOG**

The article is devoted research of the cinema pedagogical activity of the famous Ukrainian film director, scenario writer, producer, writer, manager of the National film studio of feature films of the name of Oleksandr Dovzhenko, real member (academician) of the National academy of arts of Ukraine of Mykola P. Maschenko.

Key words: cinema teacher, film director, Mykola P. Maschenko, cinema faculty, Kyiv state institute of theatrical art of the name of I.K. Karpenko-Karyiv.

Про творчий і життєвий шлях видатного українського кінорежисера, сценариста, продюсера, письменника, народного артиста України (1983), професора, дійсного члена (академіка) Національної академії Мистецтв України (1987), доцента (2002), лауреата Державної премії України імені Олександра Довженка (2011) за видатний внесок у розвиток українського кіномистецтва, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка (1982) за фільм «Овід», премії Ленінського комсомолу (1974) та Республіканської премії ЛКСМУ імені М. Островського (1970), члена Національної спілки кінематографістів України, Національної спілки письменників України Микола Павлович Мащенко (12 січня 1929, с. Меловатка, Луганської обл. – 2 травня 2013, м. Київ) написано багато у засобах масової інформації, фахових журналах, його творчість вивчається у кіноінститутах. Зокрема, можна назвати Л. Брюховецьку [9], Л. Госейка [10], О. Мусієнко [16], І. Зубавіну [11; 12], Л. Кадочникову [14], Н. Капельгородську [15], М. Фількевича [17], О. Безручка [3; 4; 7; 13], А. Борсюка [8] та багато інших. Проте кінопедагогічну діяльність М.П. Мащенко фактично вивчав лише автор статті [1; 2; 5; 6]. Тому назріла нагальна необхідність провести таке дослідження.

Науковими завданнями даної статті є вивчення кінопедагогічної діяльності видатного українського кінорежисера М.П. Мащенко. Заради цього потрібно було вивчити фонди архіву Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого; музею і архіву Національної кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка, оприлюднити список майстерень кінорежисерів, прослідкувати їхню подальшу долю; провести інтерв'ю з М.П. Мащенко щодо його творчої і педагогічної діяльності.

1980 року на кінофакультеті Київського державного інституту театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого набрав майстерню режисерів художнього фільму український режисер, сценарист, актор, Лауреат Державної премії Української РСР імені Т.Г. Шевченка (1979), Народний артист Української РСР (1980) Володимир Терентійович Денисенко (07 січня 1930, село Медвін, Богуславський р-н, Київська область, Україна – 10 червня 1984), після смерті якого художнім керівником став Микола Павлович Мащенко.

Наведемо список майстерні режисерів кіно В.Т. Денисенка – М.П. Мащенко, які випустилися у 1985 році Абдельмалек Лаггун; Антоніс Попандопулос; Коваленко Володимир Федорович; Старак Любомир Богданович; Степанков Костянтин Костянтинович; Уфімцев Володимир Андрійович; Чорний Олег Володимирович.

Після закінчення навчання Абдельмалек Лаггун проживає в Алжирі, працює режисером художнього фільму, перекладачем та видавцем алжирських спеціалізованих фахових видань. Антоніс Попандопулос живе і працює в Греції кінорежисером і директором кінофестивалю у м. Драма (Греція). Володимир Коваленко (нар. 1963 р. в с. Печенігах на Харківщині) після отримання диплома працював на Київській кіностудії імені О.П. Довженка, де, зокрема, був режисером-постановником кінофільмів «Яма» (1985, к/м. Приз за кращу режисуру на Республіканському кінофестивалі «Молодість-85»), «Руда фея» (1987; Мб 272) З розпадом української системи кіновиробництва працює режисером на телебаченні. Любомир Старак працює режисером на українських телевізійних каналах.

Олег Володимирович Чорний народився 9 лютого 1963 року в м. Києві в родині редактора В. Чорного. Після закінчення майстерні В. Денисенка – М. Маценка працював асистентом режисера, потім режисером-постановником Національної кіностудії художніх фільмів імені О.П. Довженка, на телебаченні. Автор сценарію і режисер-постановник фільмів «Шоста година останнього тижня кохання» (1991, у співавт.), «Зів'яла сакура в моєму саду, ти знову проходиш повз мене» (1993, у співавт.), Приз Бранденбурзького телебачення на МКФ «Європейський салон аматорів молодого кіно», Бранденбург, 1995) [15, 655].

Після випуску майстерні режисерів 1985 році М.П. Мащенко не набрав нових учнів. Проте після конфлікту студентів-третьоккурсників зі своїм художнім керівником, ці студенти звернулися до керівництва кінофакультету КДІТМ аби М.П. Мащенко став їхнім новим художнім керівником.

До нової майстерні режисерів кіно М.П. Маценка входили: Дем'яненко Олена, Кукушкін Віктор, Риндя Олена та Олександра Мошкіна. Студентам М.П. Маценка пощастило – вони були присутні на зйомках фільмів свого вчителя, які він знімав за власними сценаріями «Мама, рідна, дорога...» (1986), «Все перемагає любов» (1987, головний приз на фестивалі українських фільмів у Торонто, Канада), «Зона» (1988).

1990 році режисерська майстерня М.П. Маценка захистилася. Після отримання дипломів Віктор Кушкін працює режисером телебачення, Олександра Мошкіна поєднує роботу на телебаченні з вихованням молодих митців екрану в Київському національному університеті театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого та Інституті екранних мистецтв імені І. Миколайчука.

Український кінорежисер, продюсер Альона (Олена) Вікторівна Дем'яненко (нар. 8 травня 1966 році у Львові) захистилася короткометражним художнім фільмом за власним сценарієм «Айтварас», знятим на Литовській кіностудії (1993). Після закінчення майстерні М.П. Маценка як режисер-постановник поставила фільми «Жорстока фантазія» (1994, авт. сценарію), «Дві Юлії» (1998, Приз «Золота корона» Міжнародного кінофестивалю в Касабланці, Марокко), Приз журі критиків Міжнародного кінофестивалю «Кіношок» в Анапі (Росія), Приз «Арсенал» за кращий фільм року, Київ, 1998), трисерійний фільм «Казароза» (2005) тощо. Нині А.В. Дем'яненко працює режисером в кіно і на телебаченні, Президент кіностудії «Гагарін – медіа».

Не секрет, що біля Миколи Павловича було багато молодих митців, які потім ставали визнаними фахівцями. Всіх їх Мащенко навчав знаходити власний шлях у творчості. «Найнебезпечніше митцю відійти від самого себе. Буває, схопиш щось, побачиш, щось народилось від того, що побачив, щось переробив, знявши той чи інший кадр не так, як душа підказувала колись, інакше. Можна зняти кадр під впливом, але він залишиться чужим, – розповідав М.П. Мащенко автору дослідження. – Тому треба митцеві берегти в собі самого себе, бути самим собою в кожному кадрі, кожному епізоді, в кожному вирішенні. Бо митець тим і ціниться, наскільки він є справжнім. А це не те, що про нас говорять, що пишуть. Ми кожним кадром, кожним фільмом малюємо свої автопортрети» [13].

М.П. Мащенко допоміг студенту-випускнику кінофакультету КДІТМ імені І.К. Карпенка-Карого Вадиму Кастеллі зі зйомками його дипломної роботи «Посилка для Маргарет Тетчер».

Вадим Гелійович Кастеллі народився 30.05.1957 року в Києві в родині українського письменника, кінорежисера, кінодраматурга та журналіста Гелія (Євгена) Снегірьова та української поетеси Катерини Квітницької. До навчання у КДІТМ імені І.К. Карпенка-Карого закінчив факультет романо-германської філології Київського університету імені Т.Г. Шевченка (1979). Дипломною роботою Вадим Кастеллі (за його власним сценарієм) стала короткометражна кінокомедія «Посилка для Маргарет Тетчер» (1990), в якій розповідалася історія дідуся з українського села, який розписав яйця і вирішив послати їх поштою надзвичайно популярній на той час «залізній леді» – прем'єр-міністру Великобританії Маргарет Тетчер.

М.П. Мащенко добився, аби вже для знятої короткометражки Кастеллі виділили кошти, внаслідок чого молодий режисер фактично перезняв стрічку в професійній якості. Головну роль в стрічці режисера-дебютанта зіграв відомий український актор Володимир Олексієнко. Дебютний фільм талановитого режисера отримав Диплом журі «За гротеск і політичну далекоглядність» МКФ «Молодість» (1990); брав участь у конкурсній програмі міжнародного кінофестивалю студентських фільмів у Потсдамі (ФРН) на кінофестивалі в Кембріджі (Великобританія) та оглядні смішних фільмів (Італія) [15, 259].

Наступною стрічкою Вадима Кастеллі стала повнометражна сатирична комедія-бурлеск «Вперед, за скарбами Гетьмана!» (1993), в якій розповідалося про пошуки скарбів Гетьмана Полуботка, в яких був задіяний його нащадок. Після зменшення в Україні кіновиробництва В. Кастеллі перейшов працювати на телебачення, де, окрім телевізійних програм, знімає документальні фільми.

1992 року М.П. Мащенко зняв за власним сценарієм фільм «Вінчання зі смертю» (приз за кращу екранізацію на кінофестивалі в Петербурзі), 1993 року – «Кобзар».

Дуже рідко кому вдавалося поєднувати творчу, адміністративну, педагогічну і літературну діяльність. Але все це вдавалося М.П. Мащенку: так, з 1989 по 2004 рік він був генеральним директором Національної кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка; у 1995 році в Національному театрі російської драми імені Лесі Українки поставив «Будинок, де все шкереберть» А. Портеса; написав і надрукував книжки «Зоря для мами» (1983), «Мамо, рідна, єдина...» (1991), «Відьма-енкаведистка» (2000), «Ви бачили, як плаче птаха...» (2003), «Спогад про любов. Троє» (2004), «Остання атака» (2005), «Василь Земляк в усмішках Миколи Мащенко» (2006), поетичну збірку «Рими»; знімав художні та документальні фільми і не забував виховувати молодих митців екрану.

У 2002 році М.П. Мащенко набрав нову майстерню режисури телебачення, до якої входили: Алцибаєва Жанна; Калюжний Михайло; Моргунець Олеся; Соколов Роман; Тітова Анастасія; Кучер Яніна; Кучма Світлана; Тарасов Денис; Яблочник Марія. В цей час М.П. Мащенко «запустився» з фільмом, який мав бути закінчений лише 2008 року і представлений на Міжнародному кінофестивалі «Молодість» – «Богдан Зіновій Хмельницький», в якому автор дослідження деякий час працював кінорежисером.

М.П. Мащенко пам'ятав уроки І.П. Кавалерідзе: «Яка це зворушлива, мудра людина! Як багато зробив він для мене! Роботу в його картині я пам'ятав завжди, але з роками пам'ять дедалі частіше повертає до нього і хвилює все сильніше» [9, 31]. Можливо тому упродовж свого плідного творчого життя він довіряв талановитій молоді і на другу серію «Богдана Хмельницького» запросив оператором-постановником випускника операторського відділення КНУТКТ імені І.К. Карпенка-Карого Костянтина Терешкова, який уже встиг добре проявити себе як асистент оператора у фільмах Романа Балаяна та Сергія Маслобойщикова.

Ще однією складовою успіху будь-якого режисера, вважав Микола Мащенко, є підбір знімальної групи однодумців. Найбільш прийнятною для Миколи Павловича була ситуація, коли на знімальному майданчику існує гармонія між режисером і оператором, коли немає зайвої метушні. В якості прикладу Мащенко згадував болгарського оператора, який під час підготовки до зйомки розмовляв тихо, на мигах показуючи асистентам і освітлювачам чого він хоче. Це йому запам'яталося ще й через випадок з актором Голубовичем, який під час такої «тихої, але надзвичайно ефективної», а тому швидкої підготовки не встиг вивчити текст, прибувши зі знімального майданчика іншого фільму.

Микола Павлович вважав хворобою сучасного українського кіно, коли режисер працює з актором над образом, а поруч стоять члени знімальної групи і розповідають анекдоти. Такий стан речей порушує особливий мікроклімат майданчика, невловиму атмосферу творчості.

«Гармонія – робота режисера і актора. Найголовніше – це робота актора, режисера і оператора. Всі повинні затамувати подих і думати: «Чим я можу допомогти?.. Бо врешті-решт на екрані залишається актор – представник групи, який має донести все те, заради чого працює весь колектив» [13].

Микола Павлович Мащенко, якого акторській майстерності навчав «великий, воістину народний актор Іван Олександрович Мар'яненко» [9, 30], під час репетицій оговорював з акторами усі нюанси їхньої майбутньої гри, гриму, сценічної одежі. Якщо це було потрібно для «входження в образ» актора, режисер не вважав нижче своєї гідності взяти лопату і обсипати землею виконавця головної ролі «Богдана Хмельницького» Володимира Абазопуло аби добитися так званої «кінематографічної достовірності».

Під час Помаранчевої революції центр Києва був заблокований і добитися зйомок в оточеному наметах Маріїнському палаці було неможливо. Проте авторитет Мащенка був настільки великий (ось вона, справжня любов народу!), що групу «Богдана» допустили до палацу. Загримовані актори зі старовинними шаблями і пістолями йшли по живому людському морю. Ситуація в країні була вибухонебезпечна, – за вікнами гриміли саморобні барабани, все було в прапорах і гаслах, – а Мащенко, як професіонал найвищого гатунку, незворушно працював з акторами, терпляче роз'яснюючи їм своє бачення ролі.

Фільм «Богдан Зіновій Хмельницький» часто зупиняли через відсутність фінансування. Аби не бути в творчому просторі Микола Мащенко писав сценарії, займався кінопедагогічною діяльністю, продюсуванню, знімав документальні

фільми, зокрема, у 2003 р. на Національній кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка зняв шістнадцятихвилинний документальний фільм – екранний портрет Олесея Гончара «Зодчий душі людської».

Вже ставши визнаним майстром, М.П. Мащенко ділився секретами своєї «режисерської кухні». Як приклад можна навести автора даної статті, якого Миколи Павлович влітку 2008 року запросив на перший показ свого нового документального фільму «Актор Божою милістю». Після закінчення фільму майстер розповів про власні задуми та ступінь їх втілення, зокрема, про таке важливе поняття в режисурі, як відбір. Багато людей могло би сказати гарних слів про Дмитра Миргородського, проте режисер був вимушений обмежитися невеликим колом людей для інтерв'ю у фільмі. На так званих «синхронах» «Актора Божою милістю» М. Мащенко запросив режисерів, у яких знімався Д. Миргородський: Григорія Кохана («Схованка у червоних каменів», «Застава, до зброї», 1972), Олега Бійму («Пастка», 1993), Єжи Гофмана («Вогнем і мечем», 2000). Певна річ, були використані власні спогади Миколи Павловича.

Не всі режисери художнього фільму мають бажання опікуватися документальним кіно. Однак запам'ятався своїми пристрасними, сповненими високої патетики почуттів документальними фільмами геніальний Олександр Довженко. Один із режисерів «українського поетичного кіно» Леонід Осика після смерті Леоніда Бикова зняв про друга документальний фільм-посвяту. Юрій Ілленко, оператор «Тіней забутих предків» і режисер багатьох фільмів, зарахованих до золотої скарбниці українського кіно, під час останньої зустрічі з Сергієм Параджановим зняв про нього документальний фільм, унікальність якого полягає у відсутності жодного монтажного з'єднання. У Миколи Мащенко це теж не перша документальна робота. Згадаємо хоча б фільм про Київ, який декілька років тому відкривав міжнародний кінофестиваль «Молодість».

Активно допомагав М.П. Мащенко молодим режисерам. Як приклад пригадаємо сценарій Миколи Мащенко та Леоніда Череватенка про Сержа Лифаря, яку тогочасний директор кіностудії запропонував до постановки на Київській національній кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка. На жаль, як завжди в останній час, не було знайдено грошей на кіновиробництво.

Поєднуючи творчу діяльність у художньому, документальному кіно, кінодраматургії, літературній діяльності, адміністративній роботі на посаді генерального директора Національної кіностудії художнього фільму, кінопедагогії, М.П. Мащенко у 1996 році був одним з засновником Національної академії мистецтв України, потому – дійсний член (академік) НАМУ, з 2004 року – академік-секретар відділення кіномистецтва НАМУ. Багаторічна титанічна робота Миколи Павловича Мащенко в багатьох галузях української культури щедро винагороджувалася: Державною премією України імені Олександра Довженка (2011), орденами князя Ярослава Мудрого IV і V ступенів, «За заслуги» I (2011), II (2008) і III (1996) ступенів, Трудового Червоного Прапора (1971), Дружби народів (1978), Почесними Грамотами Верховної Ради України (1990) та Абхазії (1971), Золотою медаллю АМУ (2003), орденами Кирила і Мефодія (Болгарія, 1978), Командора (Італія), званням «Почесний громадянин» міст Софії, Вершеця, Лома.

М.П. Мащенко дуже пощастило в житті: у нього були чудові вчителі, він сам виховав багатьох митців. Закон життя такий: те, що не встиг сказати майстер, скажуть його учні, адже «ніколи не забувається, чиї добрі слова висвітлили нам увесь життєвий шлях» [9, 30].

Ким би не працювали учні М.П. Мащенка – акторами, художниками, режисерами, де б вони не працювали – у театрі, на телебаченні, «Національній кінематоці України», Національній кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка, найголовніше, що вони – сформовані творчі особистості, які гідно продовжують справу свого вчителя в мистецтві і деякі навіть у кінопедагогіці.

Патріарх українського кіно був настільки активним в житті і творчості, що ніхто не міг повірити скільки ж йому насправді років. Показовими видаються слова доктора мистецтвознавства І.Б. Зубавіної: «У довідника наводиться дата народження режисера – 12 січня 1929 року. Отож після нескладних математичних обчислень стає зрозумілим, що маестро наразі виповнилось чимало років! А ось у це повірити доволі складно, адже Микола Павлович не виглядає на свій вік: експресивний, завзятий, артистичний; в очах – іронічні виблиски, норавливою хвилею в'ється непокірний чуб, ледь припорошений сивиною. Перше, що спадає на думку: напевне, рік народження майстра визначено помилково. Однак з хронологією все в порядку» [12, 99].

М.П. Мащенко не хотів виносити свої хвороби на люди, завжди виглядав активним і сповненим сил, можливо тому лише близькі люди знали, що він переніс клінічну смерть. Наприкінці квітня автор дослідження передав М.П. Мащенку дану статтю та главу з книжки, присвяченій йому, на вчитку з проханням потім зустрітися, аби провести інтерв'ю щодо кінопедагогічної діяльності. Через декілька днів М.П. Мащенко сам зателефонував і подякував за роботу, з усім написаним погодився, проте попросив перенести нашу зустріч. Наступного дня митець помер...

Поставлене завдання виконане – ретельно досліджено кінопедагогічну діяльність видатного українського кінорежисера, сценариста, продюсера, письменника, народного артиста України, професора, дійсного члена (академіка) Національної академії Мистецтв України М.П. Мащенка, опрацьовано фонди архіву Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого; музею і архіву Національної кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка, оприлюднено списки майстерень кінорежисерів, прослідковано їхню подальшу долю; проведено інтерв'ю з М.П. Мащенком щодо його творчої і педагогічної діяльності.

Проте слід відмітити, що перспективи наукових розвідок залишаються досить великими, в першу чергу потрібно вивчити свідчення учнів М.П. Мащенка про його педагогічні методи, дослідити творчу долю студентів його останньої майстерні.

Література

1. *Безручко Александр Викторович*. Кинопедагогическая деятельность Н.П. Машенко / Александр Безручко // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: материалы X международной заочной научно-практической конференции (2 апреля 2013 г.). – М. : Международный центр науки и образования, 2013.
2. *Безручко О.В.* Машенко Микола Павлович / О.В. Безручко // Вітчизняна кінорежисерська школа: персоналії : моногр. – К. : КиМУ, 2013. – Т. 6. – С. 127–154.
3. *Безручко Олександр*. Микола Машенко. Пошуки власної температури душі / Олександр Безручко // Кіно-Театр. – 2005. – № 1. – С. 49–51.
4. *Безручко Олександр*. Микола Машенко: роздуми перед екраном / Олександр Безручко // Культура і життя. – 2008. – № 36 (4296). – 3 вересня.
5. *Безручко Олександр*. Початок кінопедагогічної діяльності Миколи Павловича Машенка / Олександр Безручко // Мистецтвознавчі записки: зб. наук. праць. – Вип. 21. – К.: Міленіум, 2012. – С. 239–245.
6. *Безручко Олександр*. Соціально-комунікаційна реконструкція першого періоду педагогічної діяльності М.П. Машенка / Олександр Безручко // Світ соціальних комунікацій: наук. журн. ; [за ред. О. М. Холода]. – Т. 6. – К. : КиМУ, ДонНУ, 2012. – С. 123–126.
7. *Безручко Олександр*. Фільм про Дмитра Миргородського / Олександр Безручко // Кіно-Театр. – 2008. – № 5. – С. 52–53.
8. *Борсюк Анатолій*. Ми побудували державу бідних / Анатолій Борсюк // 35 і один любопытный. – К. : Дух і літера, 2010. – С. 227–235.
9. *Брюховецька Л.* Микола Машенко: син сім'ї довженківців / Л. Брюховецька // Кіно-Театр. – 2007. – № 2. – С. 30–31.
10. *Госейко Л.* Історія українського кінематографа. 1896–1995 ; [пер. із франц. Любомир Госейко]. – К. : КІНО-КОЛО, 2005. – 464 с.
11. *Зубавіна І.Б.* Кінематограф незалежної України: тенденції, фільми, постаті / Ірина Борисівна Зубавіна. – К. : Фенікс, 2007. – 296 с.
12. *Зубавіна Ірина*. Микола Машенко (До 80-річчя від дня народження) / Ірина Зубавіна // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки: Мистецькі обрії '2009. – Вип. 2 (11) / Ін-т пробл. сучасн. мист-ва Акад. мис-тв України : [наук. керівник теми і головн. наук. ред. І.Д. Безгін]. – К. : ІПСМ АМУ; КЖД «Софія», 2009. – С. 99–100.
13. Інтерв'ю з М.П. Машенком, листопад 2004 р. // Приватний архів автора.
14. *Кадочникова Л.В.* Полеты наяву и во сне. Воспоминания и фантазии / Л.В. Кадочникова. – Вінниця : Глобус-Прес, 2008. – 352 с.
15. *Капельгородська Н.М.* Кіномистецтво України в біографіях / Н.М. Капельгородська, Є.С. Глущенко, О.Р. Синько. – К. : АВІДІ, 2004. – 712 с.
16. *Мусієнко О.С.* Українське кіно: тексти і контекст / О.С. Мусієнко. – Вінниця : Глобус-Прес, 2009. – 432 с.
17. *Фількевич М.О.* Довженківці. Сторінки нашої сторінки / М.О. Фількевич. – К., 2006. – 180 с.